

Marek Barwiński

ŁEMKOWSZCZYŻNA JAKO REGION ETNICZNO-HISTORYCZNY

1. Łemkowszczyzna jako region historyczny i etniczny

Region historyczny jest rozumiany jako określone terytorium, którego mieszkańców łączy zbiorowa pamięć odnosząca się do historii danego obszaru. Podstawowymi kryteriami identyfikacji regionu historycznego jest zarówno jego wspólnota, jak i odrębność dziejowa. Genezą regionalizacji historycznej są zazwyczaj dawne podziały polityczne i administracyjne, determinujące odrębność dziejów (rozbitcie dzielnicowe, rozbiory, podziały administracyjne) oraz rozmieszczenie grup plemiennych, regionalnych, etnicznych i narodowościowych. Poszczególne regiony historyczne bardzo istotnie różnią się między sobą, m.in. wielkością, strukturą i kryteriami wydzielenia (Aleksandrowicz 1993; Baczwarow, Suliborski 2002).

Według M. Kotera (1995), region historyczny wyróżnia się odrębnością kulturową, społeczną, ekonomiczną i niekiedy polityczną, głęboko zakorzenioną we wspólnej historii. Główną siłą, przyczyną wzrostu, rozwoju i trwałości takiego regionu są jego mieszkańcy, mający poczucie odrębności w stosunku do sąsiadów, a zarazem poczucie wspólnoty, dumy i tożsamości z zamieszkiwanym obszarem, uznający go za swoją ojczyznę, wspierający jego kulturę i tradycje. Niektóre regiony historyczne kształtowały się w następstwie izolacji zamieszkujących je społeczności. Izolacja ta była powodowana zamieszkiwaniem na obszarach peryferyjnych, ukształtowaniem powierzchni, małą gęstością zaludnienia, dużymi odległościami, utrudnieniami komunikacyjnymi i ograniczoną możliwością kontaktu z innymi grupami.

Region etniczny jest obszarem „przypisanym” danej grupie etnicznej, którego główną cechą świadczącą o jego wewnętrznej jednorodności, a zarazem odróżniającą od sąsiadujących obszarów, jest utrzymująca się w długim okresie historycznym dominacja liczebna jednej grupy narodowościowej lub etnicznej.

Delimitacji Łemkowszczyzny jako odrębnego regionu podjął się pod koniec okresu międzywojennego etnograf R. Reinfuss (1948, 1990). Podstawowym kryterium było poczucie przynależności grupowej, różnice kulturowe i wyniki

badźń językoznawczych. R. Reinfuss na podstawie własnych badań terenowych określił dokłaďne granice Łemkowszczyzny, a więć *de facto* polsko-łemkowską granicę etniczną¹. W tym okresie był to region jednorodny pod wzglęďem etnicznym, zdecydowanie wyróżniający się z otaczającej przestrzeni, co bardzo ułaćwiło jego precyzyjne wyździelenie. Najwięćej kontrowersji i dyskusji wzbudzała wschodnia granica Łemkowszczyzny, tj. kwestia rozgraniczenia Łemków i Bojków. Granica ta została wyznaczona przez J. Falkowskiego i B. Pasznyckiego (1935) według kryteriów etnograficznych i socjologicznych.

Porównując wyniki badań R. Reinfussa (1948, 1990) z pracą D. Zubrzyckiego (1849) oraz ustaleniami historyka Z. Budzyńskiego (1992), można stwierdzić, że terytorium zamieszkańe przez Łemków w północnych Karpatach nie zmieniło się zasadniczo przez co najmniej dwa stulecia, tj. od XVIII w. do drugiej połowy lat czterdziestych XX w.

Łemkowszczyzna, jak sama nazwa wskazuje, była obszarem zamieszkanym przez Łemków. Miała wszelkie cechy ukształtowanego historycznie, odrębnego, obiektywnie istniejącego regionu, wyróżniającego się pod wzglęďem etnicznym, kulturowym i gospodarczym. Ludność łemkowska zamieszkiwała ten obszar od okresu kolonizacji wołosko-ruskiej, tj. od XV–XVI wieku, aż do akcji „Wisła” w 1947 roku. Wskutek tak długiego zamieszkiwania i dominacji liczebnej Łemków, Łemkowszczyznę można nazwać regionem etnicznym Łemków.

2. Geneza ludności łemkowskiej w Karpatach

Historycy i etnografowie, opierając się na rezultatach badań naukowych, uważają Łemków za ludność napływową na obszar północnych Karpat. Według tej teorii, ich przodkowie przybyli stosunkowo późno, bo dopiero z falą osadnictwa wołosko-ruskiego, między XIV a XVI wiekiem. Kolonizacja ta posuwała się wzdłuż głównego łańcucha Karpat, z obszaru współczesnej Rumunii ku północy i zachodowi (Czajkowski 1992; Reinfuss 1948; Reinfuss 1990).

Współcześni Łemkowie są grupą etniczną, która ukształtowała się w długim procesie historycznym, przyjmując i asymilując różne elementy narodowe. Mieli

---

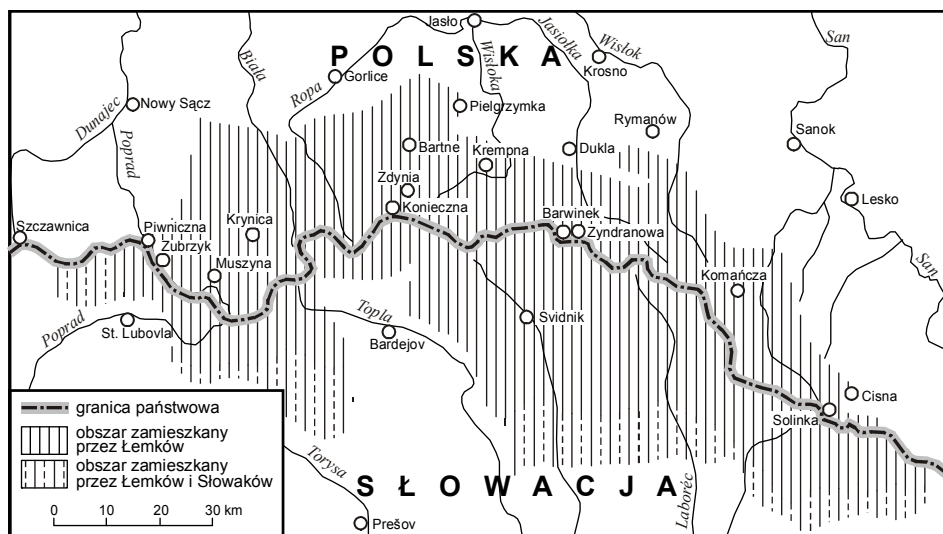
¹ Według badań R. Reinfussa, granicznymi wsiami Łemkowszczyzny były (począwszy od zachodu): Wierchomla Wielka, Roztoka Mała, Składziste, Maciejowa, Łabowa, Bogusza, Królowa Ruska, Binczarowa, Florynka, Wawrzka, Brunary Niżne, Jaskkowa, Klimkówka, Łosie, Bielanka, Rychwałď, Ropica Ruska, Pstrążne, Męcina Wielka, Rozdziele, Bednarka, Wola Cieklińska, Folusz, Kłopotnica, Pielgrzymka, Świeżowa Ruska, Jaworze, Desznica, Hałbów, Myscowa, Hyrowa, Trzcianka, Zawadka Rymanowska, Kamionka, Królik Wołoski, Wisłoczek, Bałucianka, Deszno, Wólka, Wołtuszcowa, Tarnawka, Rudawka Rymanowska, Puławy, Darów, Wisłok Wielki, Jawornik, Rzepedź, Szczawne, Turzańsk, Duszatyn, Michów, Wola Michowa, Maniów, Szczerebanówka, Żebracze i Solinka (Reinfuss 1990).

w tym udział zarówno osadnicy polscy, słowaccy, jak i wołoscy pasterze. Największe znaczenie miało osadnictwo ruskie, które w XV i XVI wieku zdominowało liczebnie wcześniejsze grupy etniczne, asymilując je językowo i w dużej mierze kulturowo, równocześnie przejmując pewne cechy od swoich poprzedników, na przykład liczne geograficzne nazwy miejscowe i wysokogórski typ pasterstwa. Pochodzenie etniczne, odrębny język, religia i kultura zdecydowanie odróżniały Łemków (Rusinów) od sąsiedniej ludności polskiej, słowackiej i węgierskiej. Łemkowie, chociaż wewnątrznie podzieleni na wiele grup lokalnych, mieli wyraźne poczucie odrębności (Reinfuss 1948; Reinfuss 1990).

3. Historyczne, etniczne, i polityczne uwarunkowania kształtowania się Łemkowszczyzny

Do końca XVI wieku powstała zdecydowana większość wsi na obszarze północnych Karpat. Ukształtowała się wówczas wyraźna granica etniczna i kulturowa pomiędzy Rusinami a Polakami, która istniała aż do połowy lat czterdziestych XX wieku. Łemkowie zamieszkiwali zwarty obszar Beskidu Niskiego i Krynickiego, od Popradu na zachodzie, aż po źródła Solinki na wschodzie. Ten najdalej wysunięty na zachód obszar zamieszkiwany przez Rusinów został znacznie później nazwany Łemkowszczyzną. Mimo że Rusini zamieszkiwali zarówno północne, jak i południowe stoki Karpat, to nazwy Łemko i Łemkowszczyzna przyjęły się tylko po polskiej stronie Karpat. Był to obszar pod względem etnicznym, przez kilkaset lat, zdominowany przez Łemków, a nieliczna ludność polska, żydowska, słowacka i niemiecka zamieszkiwała jedynie w kilku miastach (ryc. 1) (Czajkowski 1992; Reinfuss 1990).

Łemkowszczyzna jako odrębny region zaczęła kształtować się w początkowym okresie rozbiorów Polski, w II połowie XVIII wieku. Sprzyjało temu zniszczenie dawnej, utrwalonej jeszcze we wczesnym średniowieczu, granicy państwowej między monarchią Habsburgów a Polską. Już wcześniej, od wieku XV do XVIII, zarówno grzbiety górskie, jak i biegnąca nimi granica między Polską a Węgrami nie stanowiły przeszkody we wzajemnych kontaktach Rusinów z polskiej i słowackiej strony Karpat. Były to kontakty rodzinne, towarzyskie, handlowe i religijne. Duże znaczenie miały relacje gospodarcze, zwłaszcza możliwość pracy sezonowej po południowej stronie Karpat. Wiek XIX i początek wieku XX był okresem najbardziej sprzyjającym wzajemnej kontaktom Rusinów z północy i południa Karpat. Życie w ramach jednego państwa, Austro-Węgier, nie powodowało żadnych ograniczeń (Reinfuss 1990; Reinfuss 1992). Tak korzystne warunki po roku 1918 już nigdy się nie powtórzyły.

Ryc. 1. Obszar zamieszany przez Łemków w Karpatach (stan z 1944 roku)

Źródło: (Reinfuss 1990: 14).

Rezultat pierwszej wojny światowej zapowiadał przerwanie swobodnych relacji między Rusinami, co groziło negatywnymi konsekwencjami zwłaszcza dla Łemków, ekonomicznie związanych ze Słowacją i Węgrami, głównie przez sezonowe roboty rolne i wymianę handlową. Dlatego po zakończeniu wojny Łemkowie uaktywnili się politycznie.

W grudniu 1918 roku we wsi Florynka ogłoszono powstanie *Rady Ruskiej*. Jej wpływy ograniczały się do zachodniej Łemkowszczyzny. Władze *Rady Ruskiej* nie miały jednakowych poglądów co do przyszłości tego regionu. Wspólne było dążenie do stworzenia niepodzielonej Łemkowszczyzny. Najwięcej zwolenników miała koncepcja secesji Łemkowszczyzny i przyłączenia jej w całości do Czechosłowacji. Z powodu braku odzewu władz w Pradze zamiar ten nie doczekał się realizacji. *Rada Ruska* została zlikwidowana przez władze polskie w roku 1920. W tym samym czasie, w okresie walk polsko-ukraińskich o Lwów, na Łemkowszczyźnie wschodniej powstała *Republika Komańczańska*, o charakterze ukraińskim. Została ona zlikwidowana zbrojnie przez Wojsko Polskie w styczniu 1919 roku (Horbal 2010; Nowakowski 1992; Michna 1995; Michna 2004).

Wydarzenia te pokazały, że Łemkowie na początku XX wieku czuli potrzebę samodzielnego decydowania o swoim losie, mieli świadomość wspólnoty z Rusinami zamieszkującymi południowe stoki Karpat i dążyli do niepodzielności łemkowskiego obszaru etnicznego. Proklamacje „republik łemkowskich” i próby secesji tego obszaru były także dowodem, że Łemkowie postrzegali zamieszkiwane przez siebie terytorium jako jednorodny region etniczny, histo-

ryczny i polityczny, zdecydowanie wyróżniający się na tle sąsiadujących obszarów, zwłaszcza zamieszkałych przez ludność polską.

Po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej w 1921 roku władze polskie zaczęły porządkować wewnętrzne sprawy kraju. Na Łemkowszczyźnie postanowiono uszczelnić granicę polsko-czechosłowacką. Działania te w znacznym stopniu ograniczyły przemyt i nielegalny ruch przygraniczny, ale równocześnie skutecznie odcięły Łemków północnych od ich kontaktów rodzinnych, zarobkowych i handlowych z Rusinami w Słowacji (Nowakowski 1992). Granica biegnąca wzdłuż łuku Karpat stała się barierą rozwoju kontaktów międzyludzkich i z niewielkimi tylko zmianami pełniła tę funkcję aż do lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

4. Zmiany rozmieszczenia i liczebności Łemków po drugiej wojnie światowej

Podczas drugiej wojny światowej Łemkowszczyzna w całości dostała się pod okupację niemiecką. Dla Łemków był to początek trzech fal przesiedleń, które przerwały ciągłość osadniczą tego regionu oraz całkowicie zmieniły jego strukturę etniczno-religijną.

W listopadzie 1939 roku sojusznicze wówczas rządy Niemiec i ZSRR podpisały porozumienie o wymianie ludności ukraińskiej i białoruskiej mieszkającej w Generalnej Guberni na Niemców, którzy chcieli przenieść się z ZSRR do Rzeszy. W wyniku agitacji sowieckich komisarzy w latach 1940–1941 dobrowolnie zgłosiło się do przesiedlenia ok. 25 tys. Łemków, faktycznie jednak wyjechało do ZSRR tylko ok. 5000 spośród nich, gdyż reszta, uświadomiona o sowieckim realia przez uchodźców z Ukrainy, zrezygnowała z wyjazdu (Nowakowski 1992). Pomimo tej akcji przesiedleńczej oraz działań frontowych lata drugiej wojny światowej nie przyniosły istotnych zmian ludnościowych na Łemkowszczyźnie, a najtragiczniejsze dla Łemków wydarzenia nastąpiły, paradoksalnie, już po wyzwoleniu tego obszaru spod okupacji niemieckiej.

W latach 1944–1946 Łemkowie zostali objęci kolejną akcją przesiedleńczą, tym razem na większą skalę. Została ona przeprowadzona na podstawie porozumienia komunistycznego rządu polskiego i rządu Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Jego rezultatem było przesiedlenie z Polski na Ukrainę ok. 480–488 tys. Ukraińców, w tym ponad 70 tys. Łemków². Przyjęto założenie, że przesiedlenie ma być dobrowolne, już jednak po kilku miesiącach nabrało

---

² R. Drozd (2007) podaje liczbę 95 tys. wysiedlonych w tym okresie Łemków, jest ona jednak zawyżona, ponieważ zaliczono do niej wszystkich przesiedlonych z powiatu sanockiego, tj. łącznie ok. 42 tys. osób, wśród których dominowali Ukraińcy.

ono cech represyjnej deportacji ludności, przy udziale oddziałów Wojska Polskiego. Władze komunistyczne zamierzały przekształcić Polskę w państwo jednonarodowe, dlatego po przejęciu władzy w 1944 roku postanowiły pozbyć się z nowego terytorium Polski wszelkich mniejszości narodowych, a zwłaszcza mniejszości ukraińskiej. W tym okresie polskie władze traktowały Ukraińców i Łemków jako jedną grupę, dlatego wszelkie restrykcje komunistów w stosunku do Ukraińców dotyczyły także bezpośrednio Łemków. Ostatecznie pod koniec 1946 roku, w wyniku powojennych przesiedleń, w północnych Karpatach pozostało zaledwie ok. 30–35 tys. Łemków z ok. 110 tys., które zamieszkiwało ten obszar przed drugą wojną światową (Drozd 2007; Dudra 2008; Eberhardt 2010; Horbal 2010; Kwilecki 1970; Misiło 1992; Nyczanka 1987; Pudło 1992; Reinfuss 1990).

Przesiedlenie Łemków na Ukrainę w latach 1944–1946 przyniosło przełomową i nieodwracalną zmianę ich położenia etnicznego, politycznego i terytorialnego. Objęło ponad dwa razy więcej Łemków niż późniejsza akcja „Wisła”, doprowadziło do ich usunięcia nie tylko z Łemkowszczyzny, ale także z terytorium państwa polskiego i było główną przyczyną zmian specyfiki oraz odrębności regionalnej Łemkowszczyzny.

Trzeci, ostatni etap wysiedlania Łemków, nastąpił w roku 1947. Był on częścią wojskowej operacji „Wisła” – przymusowego przesiedlenia całej pozostałej w Polsce ludności ukraińskiej na obszar Ziem Odzyskanych, nowo przyłączonych do Polski terytoriów ma zachodzie i północy. Wysiedlenie objęło całą ludność ukraińskojęzyczną z południowo-wschodniej Polski (Ukraińców, Łemków i Bojków), wszystkich, których władze polskie uznawały za Ukraińców, a więc także członków rodzin mieszanych. Przesiedlono ok. 140–150 tys. Ukraińców, w tym szacunkowo ok. 30–35 tys. Łemków (Drozd 1998; Drozd 2007; Dudra 2008; Eberhardt 2010; Horbal 2010; Misiło 1992; Nyczanka 1987; Reinfuss 1990; Żurko 1997).

Wysiedlenie z roku 1947, w odróżnieniu od wysiedleń z lat 1944–1946, było przymusowe i dotknęło wszystkich mieszkańców Łemkowszczyzny, doprowadzając do wyludnienia tego regionu. Nie wpłynęło ono na zmniejszenie liczby Łemków w Polsce, drastycznie wpłynęło natomiast na ich rozmieszczenie.

Obie fale powojennych przesiedleń nieodwracalnie zniszczyły specyficzną strukturę narodowościową, religijną, kulturową i gospodarczą Łemkowszczyzny. Nastąpiła całkowita zmiana stosunków etnicznych, które na tym obszarze pozostawały niezmiennie od kilkuset lat. Łemkowie, od wieków żyjący w jednym regionie, w ciągu kilku lat w wyniku przesiedleń zostali usunięci ze swojej etnicznej ojczyzny i rozmieszczeni w dwóch państwach – od Dniepru do Odry. Łemkowszczyzna, po kilkuset latach funkcjonowania, przestała istnieć jako odrębny region etniczny, a co za tym idzie – kulturowy, językowy i religijny.

Na Łemkowszczyźnie nie nastąpiło szybkie zastąpienie jednej grupy etnicznej przez inną. Na obszarze ok. 4000 km² (w Beskidzie Niskim i Bieszczadach) opustoszało ponad 320 wsi, a wiele z nich przestało istnieć. Na tereny opuszczone przez Łemków przybyli polscy osadnicy, głównie z pobliskich wsi, częściowo również repatrianci z ZSRR. Osadnictwo postępowало jednak bardzo powoli i nie zdołało doprowadzić do wypełnienia lokalnych pustek osadniczych w Karpatach. Według spisu ludności z 1950 roku, na Łemkowszczyźnie mieszkało zaledwie 31,1 tys. osób. W porównaniu ze stanem z okresu międzywojennego obszar ten utracił ponad 71% mieszkańców. Wysiedlenia przerwały nie tylko ciągłość demograficzną, ale także gospodarczą. Ponad dwukrotnie zmniejszyło się średnie zaludnienie wsi, pojawiły się wsie bardzo małe, a aż ¼ wszystkich wsi w 1950 roku była niezamieszкана (Soja 2001).

Po przemianach politycznych 1956 roku Łemkowie liczyli, że władze państwowe uznają wysiedlenie z 1947 roku i akcję „Wisła” za akt bezprawny, anulują dekret z 1949 roku, odbierający im prawo do pozostawionych w Karpatach zabudowań, ziemi i lasów, zostaną wypłacone odszkodowania oraz nastąpi powtórna akcja przesiedleńcza do pierwotnych miejsc zamieszkania. Tak się jednak nie stało. Mimo to niewielka część Łemków powróciła do swej etnicznej ojczyzny. Prawdopodobnie powrotów byłoby znacznie więcej, gdyby władze administracyjne nie podejmowały działań hamujących wyjazd, a chętni do powrotu mieli możliwość odzyskania własnych zabudowań i ziemi. Najłatwiej było powrócić tym, których gospodarstwa nie były zajęte przez polskich osadników, pozostali musieli je natomiast odkupić (Drozd 1998; Pudło 1992). Ostatecznie w latach 1956–1958 na Łemkowszczyznę powróciło zaledwie ok. 2000 Łemków (Reinfuss 1990). W następnych latach liczba ta wzrastała, z różnym nasileniem, do maksymalnie 5000 (Żurko 1997).

Przez cały okres komunistyczny (1945–1989) polskie władze polityczne dyskryminowały Łemków i nie uznawały ich odrębności, wszystkich utożsamiając z narodem ukraińskim. Nie dopuszczano nawet do użycia nazwy *Łemkowie* jako określenia odrębnej grupy etnicznej lub odrębnej organizacji narodowościowej.

5. Łemkowszczyzna i Łemkowie po roku 1989

Zmiana polityki w stosunku do mniejszości narodowych i etnicznych stała się możliwa dopiero po wprowadzeniu w Polsce głębokich przekształceniach ustrojowych na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Demokratyczna Polska, jako państwo prawa, nie mogła dłużej prowadzić polityki dyskryminacji wobec własnych obywateli. Wprowadzono liczne regulacje prawne, które miały umożliwić swobodę działalności politycznej, społecznej i kulturalnej wszystkim

narodowościom zamieszkującym w Polsce. Miało to stanowić zaprzeczenie wcześniejszej polityki asymilacji (Chałupczak, Browarek 1998; Łodziński 2005).

Po kilkudziesięciu latach urzędowego utożsamiania wszystkich Łemków z narodem ukraińskim mogli oni sami decydować o swojej tożsamości narodowej. Spowodowało to m.in. powstanie wielu – często konkurencyjnych – organizacji łemkowskich oraz podkreślanie przez część Łemków swojej odrębności zarówno od Polaków, jak i od Ukraińców.

Pierwszą powojenną organizacją łemkowską w Polsce było zarejestrowane w 1989 roku w Legnicy „Stowarzyszenie Łemków” o orientacji narodowo łemkowskiej. Głównymi celami tej organizacji jest integracja Łemków, zachowanie i rozwój łemkowskiej tożsamości narodowej, kultury, tradycji i języka. W 1991 roku odbył się w Gorlicach pierwszy zjazd „Zjednoczenia Łemków” – organizacji o orientacji ukraińskiej. Pomimo powstania w późniejszych latach wielu kolejnych stowarzyszeń³, nadal są to dwie największe i wyraźnie antagonistyczne łemkowskie organizacje w Polsce. Ich funkcjonowanie jest zinstytucjonalizowaniem istniejącego od końca XIX wieku wyraźnego dualizmu narodowego wśród Łemków.

Główne siedziby większości organizacji łemkowskich znajdują się poza historyczną Łemkowszczyzną, ale w miasteczkach i wioskach Łemkowszczyzny mają swoje oddziały, prowadząc tam aktywną działalność. Polega ona na organizacji imprez kulturalnych, nauce języka, historii i kultury łemkowskiej, prowadzeniu łemkowskich muzeów i wydawaniu czasopism. Największą cykliczną imprezą jest organizowane przez „Zjednoczenie Łemków”, „Święto Kultury Łemkowskiej – Łemkowska Watra”.

Od dwudziestu lat głównymi postulatami organizacji łemkowskich jest naprawienie krzywd moralnych i materialnych wynikających z akcji „Wisła” oraz likwidacji jej skutków prawnych, w tym m.in. zwrot lasów na Łemkowszczyźnie. Postulaty te w większości nie doczekały się realizacji (Dudra 2009).

Pomimo wysiedlenia Łemków w latach czterdziestych XX wieku i całkowitej zmiany struktury narodowościowej w Beskidach, wyniki badań przeprowadzonych na Łemkowszczyźnie w połowie lat dziewięćdziesiątych pokazują m.in., że dla mieszkających tam współcześnie Łemków region ten nadal jest bardzo istotny i nadal uważany za „swój”. Na pytanie: *Jak według Pana(i) nazywa się region, w którym Pan(i) mieszka?*, 33,8% łemkowskich respondentów

---

³ Inne, powstałe po roku 1989, łemkowskie organizacje to Rusiński Demokratyczny Krąg Łemków „Hospodar”, Stowarzyszenie „Ruska Bursa”, Fundacja Wspierania Mniejszości Łemkowskiej „Rutenika”, Stowarzyszenie na Rzecz Ratowania Dziedzictwa Kulturowego Łemków „Terka”, Stowarzyszenie Młodzieży Łemkowskiej „Czuha” oraz liczne zespoły folklorystyczne (Dudra 2009).

odpowiedziało, że Łemkowszczyzna, nieznaczna większość (36,6%) respondentów – utożsamiała zamieszkiwany region z Bieszczadami, Beskidami, Karpatami, Podkarpaciem, Beskidem Niskim lub Beskidem Sądeckim, a tylko 2,8% z przynależnością administracyjną. Aż 26,8%, respondentów nie umiało odpowiedzieć na to pytanie. Mimo że jedynie 1/3 ankietowanych nazwała region swojego zamieszkania Łemkowszczyzną, na kolejne pytanie: *Czy według Pana(i) istnieje region Łemkowszczyzna?*, 90,1% respondentów odpowiedziało twierdząco. Łemkowie powszechnie potwierdzają istnienie *regionu Łemkowszczyzna*, mimo że różni się on pod każdym względem od tego sprzed kilkudziesięciu lat. Dla mieszkańców tam Łemków pozostał on *ziemią ojców* i *etniczną ojczyzną*.

Według 81,7% respondentów Łemkowszczyzna jako region odróżnia się od pozostałego obszaru Polski. Różnice te polegają głównie na *innym języku i składzie etnicznym ludności*. Ponadto przejawiają się w *obyczajach, ubiorach, pieśniach, obrzędach, tradycji, religii, budownictwie i krajobrazie*. Z odpowiedzi tych widać, że Łemkowie postrzegają odrębność swego regionu przede wszystkim w kategoriach społecznych i kulturowych, spychając różnice krajobrazowe na dalszy plan. Traktują oni Łemkowszczyznę głównie jako pewną przestrzeń społeczną, miejsce ustalonych wartości (Barwiński 1995).

Na początku 2005 roku polski parlament przyjął ustawę o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym⁴, w której zdefiniowano pojęcie mniejszości oraz zawarto szczegółowy spis jej praw i obowiązków. Jest to obecnie najważniejszy akt prawny dla mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Ustawa ta jest niewątpliwym sukcesem Łemków, którzy zostali uznani za jedną z czterech mniejszości etnicznych w Polsce. Jest to pierwsze oficjalne, prawne wydzielenie Łemków przez polskie władze, jako osobnej grupy i tym samym wyraźne rozróżnienie od Ukraińców, którzy – według tej samej ustawy – są jedną z dziewięciu mniejszości narodowych w Polsce. Takiego rozróżnienia domagała się część Łemków już od połowy XIX wieku.

Ustawa ta stwarza mniejszościom narodowym i etnicznym, w tym także Łemkom, możliwości zachowania własnej tożsamości, odrębności kulturowej i językowej oraz zabrania dyskryminacji i asymilacji. Gwarantuje również możliwość używania języka mniejszości jako „języka pomocniczego” w urzędach. Warunkiem wprowadzenia tego przepisu jest co najmniej 20% deklaracji niepolskiej narodowości wśród ogółu mieszkańców gminy w trakcie spisu powszechnego, co oznacza, że obecnie w żadnej polskiej gminie nie ma możliwości wprowadzenia języka łemkowskiego jako „języka pomocniczego”.

Ponadto ustawa wprowadza możliwość umieszczania dodatkowych „tradycyjnych” nazw miejscowości w języku mniejszości, obok nazw w języku pol-

---

⁴ Dz.U. 2005 nr 17, poz. 141.

skim. Dwujęzyczne nazwy mogą być wprowadzone na wniosek rady gminy we wszystkich gminach, gdzie mniejszość stanowi co najmniej 20% ogółu mieszkańców, oraz w dowolnej miejscowości, zamieszkaną nawet w nieznacznym stopniu przez przedstawicieli mniejszości narodowej lub etnicznej, po konsultacjach z mieszkańcami. Konsultacje najczęściej przyjmują formę głosowania mieszkańców, w którym nie ma wymogu minimalnej frekwencji.

Inicjatywa wprowadzenia dwujęzycznych polsko-łemkowskich nazw miejscowości na Łemkowszczyźnie wyszła nie od łemkowskich mieszkańców, lecz od Stowarzyszenia Młodzieży Łemkowskiej „Czuha”, które w lipcu 2007 roku skierowało wnioski o nadanie drugiej, łemkowskiej nazwy, 14 miejscowościom. Pierwszą miejscowością, w której mimo protestów, konfliktu i wyraźnego podziału wśród mieszkańców, dodano łemkowską nazwę, była w 2008 roku Bielanka⁵ w gminie Gorlice. Była to pierwsza we współczesnej Polsce nazwa miejscowości pisana cyrylicą⁶. Część łemkowskich mieszkańców Bielanki traktuje dwujęzyczną nazwę jako symboliczną formę rekompensaty za krzywdę i niesprawiedliwość akcji „Wisła” (Stachowiak 2010).

W sierpniu 2008 roku oraz w maju 2010 roku w kilku kolejnych łemkowskich miejscowościach odbyły się konsultacje i głosowania mieszkańców w sprawie dwujęzycznych, polsko-łemkowskich nazw. Wspólną cechą wszystkich konsultacji było znikome zainteresowanie społeczności lokalnej i niska frekwencja podczas głosowania. Jedynie w przypadku Hańczowej i Małastowa większość mieszkańców opowiedziała się przeciwko wprowadzeniu drugiej nazwy. W ośmiu miejscowościach (Blechnarce, Gładyszowie, Koniecznej, Kunkowej, Nowicy, Regietowie, Ropkach i Zdyni), większość głosujących opowiedziała się za dwujęzyczną nazwą danej miejscowości. Wszędzie spowodowało to konflikty i podziały wśród społeczności lokalnych (Stachowiak 2010). Do października 2011 roku nazwy te nie zostały jeszcze wpisane przez ministra spraw wewnętrznych i administracji do „Rejestru gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości”, dlatego nadal nie mogą być oficjalnie używane⁷.

Dwujęzyczne nazwy miejscowości budzą w Polsce spory i emocje już od początku lat dziewięćdziesiątych, tj. długo przed ich oficjalnym wprowadzeniem. Dotyczyło i dotyczy to głównie nazw polsko-niemieckich na Opolszczyź-

---

⁵ W głosowaniu w 2008 roku dotyczącym wprowadzenia łemkowskiej nazwy Bielanki (Bilanka) wzięło udział zaledwie 63 mieszkańców wsi (na 165 uprawnionych), wśród których 32 osoby były za, a 31 przeciw (Stachowiak 2010).

⁶ Łemkowska nazwa została wpisana do „Rejestru gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości” 24.11.2008 roku, natomiast ponad dwa lata później, 11.01.2011 roku, do rejestru zostało wpisanych 25 białoruskich nazw wsi i kolonii w gminie Orla w województwie podlaskim (www.mswia.gov.pl/portal/pl/178/2958).

⁷ W sierpniu 2010 roku oraz w styczniu i kwietniu 2011 roku do rejestru zostały wpisane liczne nowe nazwy w językach kaszubskim, niemieckim i białoruskim, nowych nazw łemkowskich nadal w nim natomiast nie ma (www.mswia.gov.pl/portal/pl/178/2958).

nie oraz – od niedawna – nazw łemkowskich. Z punktu widzenia Łemków są one jednym ze sposobów zaznaczenia swojej odrębności i podtrzymania tożsamości oraz przypomnieniem i potwierdzeniem łemkowskiej historii tego regionu.

6. Liczebność i rozmieszczenie Łemków na Łemkowszczyźnie według wyników spisu powszechnego w Polsce w 2002 roku

Pomimo niewątpliwego występowania w trakcie ostatnich kilkudziesięciu lat procesów asymilacji Łemków, nie znajdowało to odzwierciedlenia w różnorodnych nieoficjalnych szacunkach dotyczących ich liczebności. Na początku lat dziewięćdziesiątych liczebność Łemków w Polsce, zamieszkujących w bardzo dużym rozproszeniu zarówno w zachodniej i północnej Polsce oraz na Łemkowszczyźnie, była – według różnych źródeł – szacowana na ok. 60–80 tys. osób (Chałupczak, Browarek 1998; Łodziński 2005; Żurko 1997).

Szacunki te zostały zweryfikowane podczas spisu ludności w 2002 roku. Był to pierwszy od kilkudziesięciu lat spis ludności w Polsce, podczas którego było możliwe umieszczenie pytania dotyczącego tożsamości narodowej⁸.

Narodowość łemkowską zadeklarowało zaledwie 5850 osób posiadających obywatelstwo polskie, ponadto 62 osoby zadeklarowały narodowość rusińską⁹. Było to ponad dziesięciokrotnie mniej niż wskazywały na to wcześniejsze szacunki i około pięciokrotnie mniej niż wynosiła liczba Łemków wysiedlonych w 1947 roku z Łemkowszczyzny na ziemie zachodniej i północnej Polski. Tak duży spadek liczby Łemków w Polsce oraz tak istotna różnica między szacunkami a wynikami spisu została spowodowana m.in. procesami asymilacji, wysiedleniem z ojczyzny etnicznej, silnym rozproszeniem terytorialnym, migracjami do miast, negatywnymi zaszłościami historycznymi, a także wcześniejszymi przeszacowaniami oraz samą metodą przeprowadzenia spisu. Z pewnością wyniki te nie oddają w pełni liczby osób „pochodzenia łemkowskiego”. Wśród Łemków czynnikiem dodatkowo zmniejszającym ich liczebność jest kilka różnych opcji tożsamości narodowej. Część Łemków uległa polonizacji, część uważa się za Ukraińców lub za „grupę etniczną związaną z narodem ukraińskim”, a tylko część deklaruje się jako Łemkowie lub Rusini. Te podziały narodowościowe nie są nowe, pojawiły się już bowiem pod koniec XIX wieku, a nasiliły w okresie międzywojennym i po drugiej wojnie światowej. Spis powszechny pokazał także, że spowodowane akcją „Wisła” rozmieszczenie Łemków nie

---

⁸ Pytanie o narodowość uwzględniał pierwszy po wojnie sumaryczny spis ludności z roku 1946, jego wyniki są jednak mało wiarygodne, głównie ze względu na trwające wówczas przesiedlenia. Ponadto w kwestionariuszach spisowych z 1946 roku wyróżniono jedynie Polaków, Niemców i „innych”. W kolejnych spisach powszechnych w okresie PRL nie było pytań dotyczących tożsamości narodowej (Eberhardt 1996).

⁹ <http://www.stat.gov.pl>.

uległo istotnym zmianom przez ostatnie półwiecze. Ponad 70% osób deklarujących narodowość łemkowską zamieszkuje obecnie w zachodniej Polsce, głównie w województwie dolnośląskim i lubuskim¹⁰.

Na Łemkowszczyźnie w trakcie spisu z 2002 roku narodowość łemkowską zadeklarowały zaledwie 1642 osoby, co stanowi 28% ogółu deklaracji narodowości łemkowskiej w Polsce. Ponadto w tym regionie 789 osób zadeklarowało narodowość ukraińską¹¹ (ryc. 2). Można przypuszczać, że w większości są to Łemkowie, którzy współcześnie bardziej identyfikują się z Ukraińcami niż Łemkami, lecz w sensie etnicznym są „pochodzenia łemkowskiego”. Daje to łącznie 2431 osób, tj. zaledwie ok. 4% ogółu obecnych mieszkańców Łemkowszczyzny. Współcześnie pod względem narodowościowym na tym obszarze – inaczej niż w okresie międzywojennym – zdecydowanie dominuje ludność polska, Łemkowie natomiast stanowią nieliczną mniejszość etniczną.

Obecnie na Łemkowszczyźnie bardzo wyraźnie jest widoczna koncentracja Łemków w części zachodniej, zwłaszcza w powiecie gorlickim, którego 1354 mieszkańców zadeklarowało narodowość łemkowską, co oznacza, że powiat ten skupia aż 82,5% wszystkich Łemków na Łemkowszczyźnie (ryc. 2). Należy jednak pamiętać, że północna część współczesnego powiatu gorlickiego, a zwłaszcza miasto i gmina Gorlice, znajduje się poza historycznie ukształtowanymi granicami Łemkowszczyzny. Położona w powiecie gorlickim gmina Uście Gorlickie jest największym skupiskiem Łemków, zarówno w Karpatach, jak i w skali całej Polski (725 osób). Jest to zarazem jedyna gmina w Polsce, w której Łemkowie stanowią ponad 10% ogółu mieszkańców (11,6%) (Barwiński 2009).

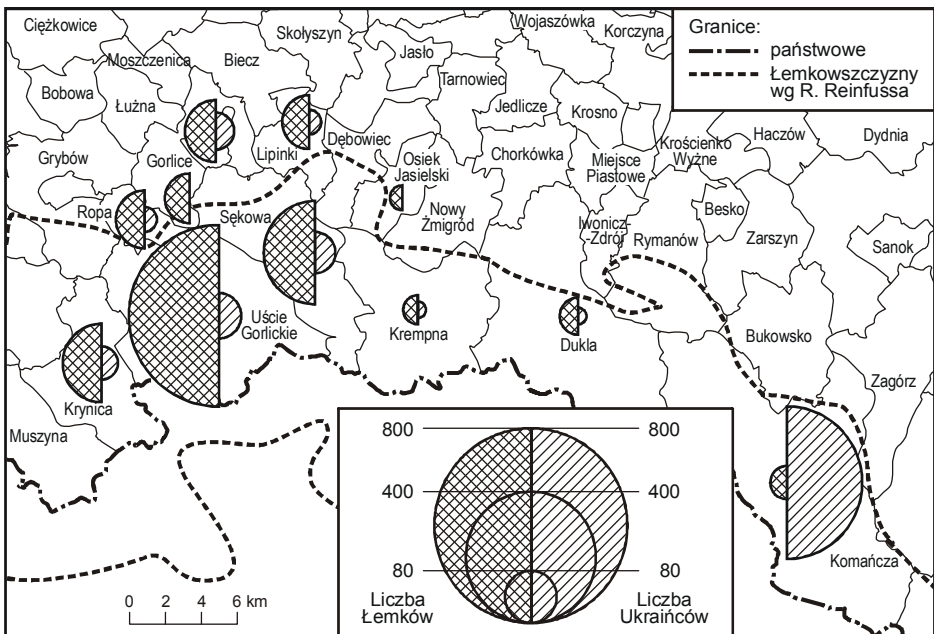
Z kolei na wschodzie Łemkowszczyzny, w gminie Komańcza, swą obecność bardzo wyraźnie zaznaczają Ukraińcy (521 osób, 66% ogółu Ukraińców na Łemkowszczyźnie, ponad 10% ogółu mieszkańców gminy), przy marginalnym udziale deklaracji narodowości łemkowskiej (zaledwie 35 osób). W tym przypadku wyniki spisu potwierdzają rezultaty badań socjologiczno-geograficznych zarówno z połowy lat dziewięćdziesiątych, jak i z początku XXI wieku, według których istniała wyraźna zależność między miejscem zamieszkania Łemków w Karpatach a ich deklaracjami tożsamości narodowej. Na obszarze zachodniej Łemkowszczyzny zdecydowanie dominowały deklaracje tożsamości łemkowskiej, w części wschod-

---

¹⁰ Szerzej omówienie wyników spisu w odniesieniu do ludności łemkowskiej w: (Barwiński 2009: 15–28).

¹¹ Zsumowano deklaracje narodowości łemkowskiej i ukraińskiej w gminach leżących w całości lub częściowo w granicach dawnej Łemkowszczyzny: Krynica-Zdrój, Muszyna, Uście Gorlickie, Sękowa, Ropa, Lipinki, Osiek Jasielski, Krempna, Dukla, Komańcza oraz w położonym przy jej granicy mieście i gminie Gorlice.

niej natomiast wyraźnie rósł udział deklaracji tożsamości ukraińskiej (Barwiński 1995; Barwiński 1999; Mazurek 2005). Jest to konsekwencją sięgających końca XIX wieku podziałów politycznych wśród Łemków i związanych z nimi konfliktów między orientacją staroruską i ukraińską oraz silniejszych sympatii proukraińskich na obszarze wschodniej Łemkowszczyzny. Trwałe, utrzymujące się przez dziesięciolecia, funkcjonowanie tego podziału narodowościowego na wschodniej Łemkowszczyźnie, pomimo przesiedleń ludności, zmiany pokoleniowej, odmiennej sytuacji politycznej oraz niewielkiej liczebności Łemków i Ukraińców w tym regionie, jest fenomenem etnicznym, historycznym i politycznym.

Ryc. 2. Rozmieszczenie Łemków i Ukraińców na obszarze Łemkowszczyzny (według gmin) na podstawie wyników spisu ludności z 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_nsp_2002_tabl3_mn.xls

Wiosną 2011 roku został przeprowadzony kolejny spis ludności, którego wyniki m.in. dostarczą aktualnych danych dotyczących struktury narodowościowej mieszkańców Karpat. Z pewnością będą się one różnić od danych sprzed dekady, głównie z powodu odmiennej metody przeprowadzenia spisu oraz sformułowania pytań (m.in. zbierania danych za pomocą Internetu, wyszczególnienie narodowości lemkowski w formularzu spisowym, dodatkowe pytania dotyczące poczucia „przynależności także do innego narodu lub

wspólnoty etnicznej”), ale także z powodu zachodzących nadal przemian tożsamości narodowej Łemków. Nie bez znaczenia może być także postawa organizacji łemkowskich, namawiających do udziału w spisie (m.in. na swoich stronach internetowych) i deklarowania narodowości łemkowskiej. Można przypuszczać, że – głównie z powodu zmian w formularzu spisowym – liczba deklaracji narodowości łemkowskiej będzie wyższa niż w 2002 roku¹².

Podsumowanie

Wielowiekowe zamieszkiwanie Łemków (Rusinów) w Karpatach doprowadziło do ukształtowania specyficznego pod względem etnicznym, religijnym, kulturowym i gospodarczym regionu – Łemkowszczyzny. Mimo że Łemkowszczyzna nigdy nie była regionem administracyjnym, to niewątpliwie miała wszelkie cechy odrębnego regionu etnicznego, religijnego, historycznego i kulturowego. Wytyczenie w latach dwudziestych XX wieku granicy polsko-czechosłowackiej doprowadziło do zwiększania się różnic społecznych i ekonomicznych między Rusinami z Polski i Słowacji. Późniejsze wysiedlenia Łemków z północnych Karpat i polityka władz komunistycznych zniszczyły odrębność etniczną Łemkowszczyzny oraz specyfikę kulturową, społeczną i gospodarczą tego regionu.

Pomimo nadal widocznej obecności Łemków i Ukraińców na Łemkowszczyźnie, czynnych cerkwi greckokatolickich i prawosławnych, nauki języka łemkowskiego i ukraińskiego w szkołach, aktywności organizacji łemkowskich, odbywających się cyklicznie festiwali i imprez kulturalnych, pojawiających się dwujęzycznych nazw miejscowości, współcześnie Łemkowszczyzna jest innym regionem niż kilkadziesiąt lat temu.

Podstawowym kryterium delimitacji Łemkowszczyzny jako odrębnego regionu była struktura etniczna mieszkańców, dominacja Łemków i możliwość ich precyzyjnego rozgraniczenia od ludności polskiej. Współcześnie nie ma możliwości wyznaczenia granic Łemkowszczyzny według kryterium etnicznego, ponieważ na całym jej obszarze zdecydowanie dominują Polacy. Objęcie Łemkowszczyzny w drugiej połowie lat czterdziestych XX wieku masowymi przesiedleniami ludności zredukowało ją do regionu relikтового i sentymentalnego (Rykiel 2002; Świeca, Brzezińska-Wójcik 2008). Zarówno dla Łemków mieszkających w Beskidach, jak i rozproszonych po całej Polsce, Łemkowszczyzna nadal jest ojczyzną etniczną, z którą wielu z nich czuje silną identyfikację emocjonalną, narodowościową, historyczną i kulturową. To, co współcześnie wyróżnia Łemkowszczyznę na tle otaczających obszarów, to jej historia oraz tożsamość regionalna części mieszkańców.

---

¹² Niniejsze opracowanie zostało napisane wiosną 2011 roku, w trakcie trwania spisu powszechnego, dlatego autor nie miał możliwości odwołania się do jego wyników.

Literatura

- Aleksandrowicz S. (1993), *Różne pojęcia historii regionalnej i możliwości jej uprawiania* [w:] red. K. Handke, *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa, s. 37–48.
- Baczwarow M., Suliborski A. (2002), *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Warszawa–Łódź.
- Barwiński M. (1995), *Łemkowie i Łemkowszczyzna*, praca magisterska napisana w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem M. Sobczyńskiego, maszynopis w bibliotece Wydziału Nauk Geograficznych UŁ.
- Barwiński M. (1999), *Współczesna tożsamość etniczna i kulturowa Łemków na obszarze Łemkowszczyzny – uwarunkowania i konsekwencje*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 2, s. 53–69.
- Barwiński M. (2009), *Rozmieszczenie i liczebność Łemków w Polsce na podstawie wyników spisu powszechnego z 2002 roku – uwarunkowania i kontrowersje* [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. Dudra, B. Halczak, I. Betko, M. Smigiel, t. II, Zielona Góra, s. 15–28.
- Budzyński Z. (1992), *Struktura terytorialna i stan wiernych Kościoła unickiego na Łemkowszczyźnie w XVIII wieku* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Rzeszów, s. 267–285.
- Chałupczak H., Browarek T. (1998), *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin.
- Czajkowski J. (1992), *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Rzeszów, s. 27–167.
- Duć-Fajfer H. (1992), *Łemkowie w Polsce* [w:] *Magury '91*, Warszawa, s. 11–31.
- Dudra S. (2008), *Poza małą ojczyzną. Łemkowie na Ziemi Lubuskiej*, Wrocław.
- Dudra S. (2009), *Łemkowie w III Rzeczypospolitej* [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. Dudra, B. Halczak, I. Betko, M. Smigiel, t. II, Zielona Góra, s. 39–52.
- Drozd R. (1998), *Ukraińcy w Polsce w okresie przełomów politycznych 1944–1981* [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*, red. P. Madajczyk, Warszawa, s. 180–244.
- Drozd R. (2007), *Powojenne wysiedlenia Łemków polskich w latach 1944–50* [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński, t. I, Legnica-Zielona Góra, s. 139–144.
- Eberhardt P. (1996), *Między Rosją a Niemcami*, Warszawa.
- Eberhardt P. (2010), *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939–1950)*, Poznań.
- Falkowski J., Pasznyi B. (1935), *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim*, Lwów.
- Horbal B. (2010), *Lemko Studies: A Handbook*, New York.
- Koter M. (1995), *The geographical-historical region: its notion, origin and factors in its development* [w:] *Social and Political Aspects*, red. M. Koter, „Region and Regionalism”, no. 2, Opole-Łódź, s. 7–26.
- Kwilecki A. (1970), *Fragmety najnowszej historii Łemków*, Warszawa.
- Łodziński S. (2005), *Równość i różnica. Mniejszości narodowe w porządku demokratycznym w Polsce po 1989 roku*, Warszawa.
- Mazurek T. (2005), *Łemkowie i Rusnacy w Beskidach – przemiany narodowościowe i religijne*, praca magisterska napisana w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem M. Barwińskiego, maszynopis w bibliotece Wydziału Nauk Geograficznych UŁ.

- Michna E. (1995), *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?*, Kraków.
- Michna E. (2004), *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej*, Kraków.
- Misiło E. (1992), *Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców 1944–1947* [w:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 391–412.
- Nowakowski K. (1992), *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918–1939* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Rzeszów, s. 313–351.
- Nyczanka M. (1987), *Zmiany w zaludnieniu Beskidu Niskiego i Bieszczadów w latach 1944–1947* [w:] *Magury '87*, Warszawa, s. 70–82.
- Pudło K. (1992), *Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (Zarys problematyki)* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Rzeszów, s. 351–381.
- Reinfuss R. (1948), *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Prace i Materiały Etnograficzne, t. VII, Lublin.
- Reinfuss R. (1990), *Śladami Łemków*, Warszawa.
- Reinfuss R. (1992), *Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny* [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Rzeszów, s. 167–183.
- Rykiel Z. (2002), *Regiony kulturowe Polski* [w:] *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*, red. E. Orłowska, Wrocław, s. 49–70.
- Soja M. (2001), *Zmiany zaludnienia Łemkowszczyzny w latach 1869–1998* [w:] *Człowiek i przetrzeń*, red. B. Kortus, Kraków, s. 79–88.
- Stachowiak A. (2010), *Dwujęzyczne nazwy miejscowości a dialog międzykulturowy na Łemkowszczyźnie* [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Smigiel, t. III, Zielona Góra-Słupsk, s. 159–163.
- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T. (2008), *Region w ujęciu geograficznym* [w:] *Region w koncepcjach teoretycznych i diagnozach empirycznych*, red. M. Dziekanowska, J. Styka, Lublin, s. 14–40.
- Zubrzycki D. (1849), *Granice między polskim a ruskim narodem w Galicji*, Lwów.
- Żurko J. (1997), *Łemkowie – między grupą etniczną a narodem* [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. Z. Kurcz, Wrocław, s. 51–62.

Netografia:

Główny Urząd Statystyczny www.stat.gov.pl

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji www.mswia.gov.pl

Stowarzyszenie Łemków www.stowarzyszenielemkow.pl

Zjednoczenie Łemków www.lemkounion.republika.pl

Część III

**REGIONALNA SCENA POLITYCZNA
I AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA**

